ISABEL ANDRÉS LORENTE EN LA POESIA DE VICENT ANDRÉS ESTELLÉS DURANT 1956 I 1957

ISABEL ANDRÉS LORENTE IN THE POETRY OF VICENT ANDRÉS ESTELLÉS DURING 1956 AND 1957

Ferran Carbó
Universitat de València
Ferran.Carbo@uv.es

Resum: Aquest article fa un seguiment del tractament literari de la mort de la primera filla del poeta Vicent Andrés Estellés en la producció escrita durant el primer any des de la mort, és a dir, des de la primavera de 1956 fins a la de 1957. Aquest període abraça textos d'algunes obres significatives com, entre d'altres, *Primera soledad, La nit, Llibre d'exilis* o el tercer poema de *Coral romput.* La ficcionalització literària d'aquesta vivència biogràfica condiciona i determina no sols la vida de l'autor sinó també la producció poètica del període.

Paraules clau: poesia, Estellés, biografia, mort.

Abstract: This paper tracks the literary treatment of the death of the Valencian poet Vicent Andrés Estellés' first daughter in his written production during the first year since her death, that is, from the spring of 1956 until 1957. This period covers some significant works such as *Primera soledad, La nit, Llibre d'exilis* or the third poem in *Coral Romput*, among others. The literary fictionalization of this experience has an influence on and determines not only the author's life but also his poetic production in that period.

Key words: Poetry, Andrés Estellés, Biography, Death.

FERRAN CARBÓ

ISABEL ANDRÉS LORENTE EN LA POESIA DE VICENT ANDRÉS ESTELLÉS DURANT 1956 I 1957

> Misser Mascó, 17. No és el títol d'un llibre:
> és el meu domicili. És el món. És ma casa.
> Ma casa és una casa entre altres vint-i-nou.
> Misser Mascó, 17. És molt més que una adreça;
> és, també, més que un llibre: és tota la meua obra.
> («Misser Mascó, 17»)

El 12 de maig de 1958 el poeta Vicent Andrés Estellés escrivia a València aquest fragment del poema «Misser Mascó, 17». El poema tenia com a títol manuscrit, afegit al mecanoscrit original, la seua adreça particular, la qual es convertia així en àmbit i tema per a la ficció literària. El llarg text, de 101 alexandrins, era la primera versió d'un poema del llibre *L'inventari clement*, que el 1966, per tant vuit anys més tard, fou guardonat a Gandia amb el Premi Ausiàs March. Tanmateix, el poema no aparegué en l'edició canònica del llibre amb aquest títol que es va fer l'any 1971 (l'any de l'eclosió definitiva en la difusió de la producció del poeta nascut a Burjassot), ni tampoc en la reedició de 1981, amb motiu de la incorporació al volum sisè de l'obra completa, intitulat *Les homilies d'Organyà*. El motiu de la no-inclusió del text en l'edició és que l'obra que inclogué amb aquest títol era diferent a la que havia presentat al guardó. El novembre de 2012 una versió posterior d'aquest text, amb retocs, s'ha publicat amb el títol «Educadament, Misser Mascó, 17», com a últim poema del llibre *L'inventari clement de Gandia*.

Entre 1955 i 1958, l'autor va viure en un pis àtic de l'adreça de València amb què intitulà aquest poema, tot i que també passava nombroses estones a Burjassot,

a la vivenda familiar del carrer Bisbe Muñoz, 97. Foren els anys que van des del seu matrimoni, al febrer de 1955, fins a poc més d'un any després de la riuada de València, ocorreguda a l'octubre de 1957, la qual serví de motiu inicial del desig de tornar a Burjassot. El pis l'havia llogat abans del seu casament («cuando alquilé este piso, cuando firmé el contrato / y me dieron la llave y me marché corriendo / a casa de mi novia», poema «La llave», *Primera soledad*). Aquest període fou especialment intens i important en la poesia de l'autor, ja que va escriure molta quantitat de poemes i de llibres, i alguns d'aquests són, sens dubte, dels més rellevants de la seua trajectòria. Llavors, en aquella adreça, cada dia, en tornar de la redacció del diari *Las Provincias,* on hi havia entrat des de 1948 —quan n'era director Martí Domínguez—, s'asseia a fer versos en la foscúria casolana de la nit. Com recorda en un fragment d'altre poema sense títol i inèdit:

> Aquella era una alegre casa de novençans.
> Hi havia una alegria petulant de cortines.
> Olia un poc encara a fusta.
> […]
> Caminàvem pels versos terribles d'Ausiàs March.
> Teníem l'alegria de la paraula antiga.
> Aquell temps era tot el temps.
> […]
> Misser Mascó, 17, la porta 29.
> Aquell àtic des d'on es veia l'Albereda,
> la llarga làmina d'acer.
>
> Les finestres estaven impacients de banderes.
> Perquè una brisa de banderes hi arribava.
> Treia remors d'arbreda als versos.

Abans, el 1953, Estellés havia publicat el seu primer llibre, *Ciutat a cau d'orella*, i tenia acabat el segon, *Donzell amarg* (editat el 1958), amb les tres primeres èglogues incloses —especialment emblemàtiques i determinants en la trajectòria de l'autor. Entre els anys 1954 i 1955 va escriure la major part de *La nit* —tota l'obra excepte els primers cinc poemes, anteriors, i els dos últims, posteriors— i la primera de les tres parts de *La clau que obri tots els panys.* Des de la segona part de *La nit,* la seua producció poètica ja fou composta a la porta 29 de l'àtic llogat a València. L'any 1956 hi va redactar, entre març i maig, *Primera soledad,* el seu únic poemari en llengua castellana editat en format de llibre; immediatament després, durant la fi de maig i juny, els dos

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

últims poemes de *La nit*; al novembre, primerament, *L'exiliat* o esborrany de *Llibre d'exilis* —el qual seria la segona part de *La clau que obri tots els panys*—; després, entre la fi de novembre i desembre, *L'Hotel París*; i, a la fi de desembre, *El monòleg*. Al febrer de 1957, *Testimoni d'Horaci*; després, al març, el tercer llarg poema de *Coral romput*; a l'abril, *L'entreacte*; al voltant de l'estiu, el primer poema de *Coral romput*; i, a la fi de l'any, el segon poema del mateix llibre. Després, textos de *Llibre de meravelles*, molts del qual foren sobretot de 1958. I, segons l'autor, també els aplecs *L'incert presagi* i *Mort i pam* (entre les dates d'escriptura de 1956 i 1957) i bona part dels conjunts i poemes esparsos que s'inclouen en *L'inventari clement* i que provenien des de 1955. Tota aquesta producció escrita cap a la segona meitat dels anys cinquanta, excepte *La nit*, tanmateix, llavors va quedar inèdita i fou editada amb posterioritat a 1970. La major part d'aquesta literatura escrita entre 1955 i 1958 va plenament vinculada, per l'indret d'escriptura, a les vivències ocorregudes o relacionades amb l'adreça de Misser Mascó, 17, d'on l'autor, però, se'n volia anar.

En una carta inèdita datada a València el 2 de setembre de 1958 i enviada a Joan Fuster, Estellés li confessava que buscava un pis a Burjassot perquè «jo necessite anar a viure allí». Els motius eren diversos: l'espera d'una nova filla i la recomanació mèdica per al fill malalt que

> deu eixir de la casa on vivim i, a ser possible, dur-lo al poble. Més: el panorama es torna més inquiet, ja que, Isabel, dins de poc, parirà i ella sola no ha de poder atendre els dos xiquets. Al poble hi ha una doble solució: d'una banda, els aires; d'altra banda, els meus pares, que poden preocupar-se directament del meu major.

Entre aquests quatre anys en què l'autor va viure en l'adreça esmentada, sens dubte, el 1956 havia estat especialment determinant en la seua vida i, de retruc, en la seua poesia. Les intenses vivències d'aquell 1956 provocaren un trasbals i la reorientació en la creació literària, en l'univers ofert i en la seua singular expressió. L'autor mateix ho assenyala i recorda en un llarg poema posterior, sense datació i inèdit, que fa referència a l'any i que diu als versos de la fi:

> L'any mil nou-cents cinquanta-sis
> fou un any intens, intensiu.
> A les darreries de març,
> faig la *Primera soledad*;
> i no havia acabat abril
> estava enllestida *La nit*;

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

a l'entremig, mil paperots
entre València i Burjassot;
i després, l'afany sostingut
que anomení *Coral romput*
i *La clau que obri tots els panys*;
mesos obscurs i del·lirants;
visita a Salvador Espriu;
dies després, l'*Hotel París*,
un llibre amb el qual inicie
un amarg i dolorós cicle
que en el *Testimoni d'Horaci*
té un final horrorós i anàrquic.
Recorde l'any cinquanta-sis
amb un espant que no sé dir.
He vist el rostre de la mort,
i l'he vist amargament prop.

Abans de tot plegat, el 27 de novembre de 1955, havia nascut Isabel Andrés Lorente, la primera filla de Vicent Andrés Estellés i d'Isabel Lorente Riva, els quals s'havien casat aquell mateix 1955. Després de les noces, havien fet com a viatge una ruta per Catalunya, sobretot Tarragona i Barcelona, a la primavera de 1955 (segurament aquesta era la segona estada del poeta a Catalunya, on ja havia anat almenys el 1952). Fruit d'aquest viatge de noces foren els poemes intitulats «Epístola tarragonina» i «Isabel a Catalunya», inclosos al poemari *La nit*, amb tota probabilitat els dos primers poemes que coneixem escrits a Misser Mascó, 17. Es tracta, respectivament, d'un poema amb voluntat d'epístola en vers, segons el títol, i d'una èglogа; tot plegat dues modalitats de composició que atreien l'autor poderosament durant els seus inicis en llengua catalana, a partir de 1952: només cal recordar, a tall d'exemple, les tres èglogues incloses en la primera edició de *Donzell amarg*, escrit el 1953 i finalista aquell mateix any del Premi Óssa Menor, i editat finalment el 1958 per haver obtingut el Premi de poesia inèdita Cantonigròs, o bé la sèrie «Les epístoles» de la primera part de *La nit*. També aquell viatge de noces apareix esmentat l'estiu de 1957 en la redacció del segon poema de *Coral romput*, amb els versos que tot seguit reproduïm i que alhora refereixen els poemes anteriorment esmentats:

A la plaça, dessota els porxos, hi ha la font,
la font antiga i bruta, i després els comerços,
els comerços antics i bruts, un carreró,
unes pedres hebrees amb breus inscripcions,

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

una finestra plena de foscor. Aleshores
buscàvem un camí remorós de xiprers;
el trobàrem molt tard i no el vàrem recórrer;
tornàrem a l'hotel. Fou la primera nit.
(Transcriuria l'«Epístola tarragonina». O bé
l'«Èglogа a Catalunya» i molts pocs versos més).
Per primera vegada vam jaure junts i nus.
Recorde els llençols, blancs. Vàrem ser molt feliços.
Al dematí tornàrem al camí de xiprers;
havíem vist la Seu. I veiérem la mar.
(2, vv.89-102)

Des de les noces fins al naixement de la primera filla, Estellés escrivia poemes de *La nit*, llibre que fou publicat per l'Editorial Torre, com a número 29 de la col·lecció l'Espiga, i amb pròleg de Xavier Casp. Fou imprés el 29 de novembre de 1956, pocs dies després del viatge a Barcelona de la tardor de 1956, en què Estellés va conèixer Salvador Espriu o en què s'allotjà, segons l'autor, a l'Hotel París barceloní (aquest, probablement, seria el seu tercer viatge a Catalunya). Així, de fet, ho confimen les datacions que acompanyen els poemes de *La nit* en la seua primera edició. Aquestes dates mostren un ritme d'escriptura, constant i a poc a poc, entrebancat per la feina com a redactor al diari *Las Provincias*, i entre les residències de València, al carrer Misser Mascó, i les constants anades a Burjassot, a la casa familiar del carrer Bisbe Muñoz.

La nit del 27 de febrer de 1956, segons consta a la làpida, o la del 29 de febrer de 1956, segons refereix repetidament l'autor en els seus textos, moria a Burjassot, als tres mesos de vida, la primera filla, Isabel Andrés Lorente. Aquest fet no sols va comportar un trasbals en la vida de son pare, sinó que sobretot condicionà definitivament la seua producció literària d'aleshores almenys per tres aspectes: per la intensificació del ritme d'escriptura; per la caracterització, amb un to més negatiu, de l'univers literari ofert, i per la reorientació del tipus de llenguatge, amb un registre més col·loquial i amb una dicció més acumulativa i alhora fragmentària. La vida del poeta condicionava, més que no abans, la ficció i la dicció. Així doncs, el tema de la mort de la filla apareix explicitat de manera clara, obsessiva i recurrent: va irrompre amb força en el conjunt dels textos escrits des de març de 1956, i es mantingué fins a la primavera de 1957, és a dir, durant el primer any de la pèrdua i l'absència. Era un temps de crisi, neguit, buit, absència i exili; era un temps que, amb l'afegit del context de postguerra de la dictadura franquista, se sintetitza amb el concepte de *tenebra*, que, de manera recurrent, es recomana en l'obra estellesiana: de fet, la frase *recomane tenebres* no és solament

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

el sobretítol del que era aquell primer volum de l'obra completa, sinó també és un vers repetit d'un poema de *Mort i pam* (poema «Càntic», v. 1 i v. 7) i un hemistiqui de *Coral romput* (poema 2, v. 148). Es recomana, per tant, la davallada al món de la tenebra, a la mort, perquè sols així hom pot eixir-se'n o tornar-se'n, finalment, renovat, enfortit o ressuscitat. Amb aquests tipus de conceptes (*tenebra, espant, pena...*) el poeta caracteritzava sovint aquell difícil moment personal en un complicat context històric.

El tema de la mort de la filla és aclaparador en *Primera soledad.* Aquesta obra és extensa i fou escrita com sobtadament, com un vòmit de poemes, heterogenis i recurrents, que obsessivament palesen el desconcert i el caos, la crisi personal motivada per l'impacte d'aquesta mort i la impossibilitat d'assimilació racional. L'obra es troba escrita en llengua castellana perquè aquest fou l'idioma inicial en la relació entre l'autor i la seua esposa, d'ascendència asturiana, des que l'havia coneguda el 1947; llengua en què segurament almenys la mare s'adreçava a la petita filla. Cal recordar, a més a més, que en els anys quaranta Estellés havia escrit en castellà no sols periodisme sinó també poesia (Carbó 2009: 19-35). Fins i tot el 1957 encara arrossegava, com a minoritària, l'escriptura en aquesta llengua, quan va editar a l'*Almanaque de Las Provincias para 1956* el conjunt intitulat «Con los pasos contados», que inclou cinc poemes escrits entre maig i agost de 1955 —per tant, poc de temps anteriors al llibre *Primera soledad*— amb els títols «El muerto», «El asesino», «El pueblo», «La mujer» i «La ciudad».

Primera soledad fou escrita, segons consta a la fi del darrer text, en l'edició, a «Valencia, 19-30 mayo 1956». En canvi, la solapa del llibre i els comentaris de l'autor quan s'hi va referir sempre la situen al mes de març, com a immediata als fets que la motivaren. De la lectura i el seguiment temàtic es pot extraure, per algunes referències, d'una banda, la immediatesa de la mort de la filla (per exemple, el poema «La madrugada» refereix l'arribada a casa i el descobriment de la filla morta) i, de l'altra, el mig any transcorregut des de la seua naixença (per exemple, el poema, sense títol, sisè de la secció II de la segona part), la qual cosa indica que el llibre fou escrit entre març (immediat a la mort) i maig (mig any del naixement), i, per tant, que aquesta datació final explícita és la de l'acabament de la redacció dels textos del poemari i no pas del conjunt de la seua escriptura, la qual provenia des del mes de març.

Una breu mirada sobre el llibre comporta algunes altres observacions. La primera és el desfasament entre l'any d'escriptura i el de l'edició: respectivament 1956 i 1988. L'autor, amb dubtes per la temàtica i sobretot per la llengua, va trigar trenta-dos anys a editar-lo, en un altre moment i context al de la seua escriptura. La segona és

la dedicatòria a dos amics, a Juan Gil-Albert i Joan Fuster, ambdós, a més, escriptors admirats. La tercera són les dues autocitacions prèvies, que precedeixen el conjunt dels poemes i que són textos provinents de *Llibre d'exilis* (un fragment del poema desè i tot el vuitè de la tercera part d'aquest llibre), una obra que havia estat escrita a la tardor de 1956 i, per tant, era posterior en mig any a l'escriptura de *Primera soledad*: aquestes citacions en llengua catalana, per tant, foren afegides posteriorment al que havia estat la redacció de l'obra entre març i maig de 1956; tal vegada fins i tot van poder ser afegides en el moment de preparar-ne l'edició, ja que van acompanyades, prèviament, per una nota en prosa explicativa sobre el retrobament del document trenta-un anys després de l'escriptura. Ambdues citacions tracten, respectivament, sobre l'esperit i el cos de l'ésser perdut: mentre que el primer té un caràcter angèlic —l'ésser que ha mort viu entre els àngels—, el segon, en canvi, es caracteritza per la descomposició —el seu cos mortal progressivament es desintegra i desfà. La quarta observació és l'existència d'un pròleg posterior, preparat expressament per a l'edició, explicatiu sobre les circumstàncies i singularitats de l'obra: hi indica, entre d'altres coses, que la filla va morir la nit del 29 de febrer a Burjassot, a la casa dels pares del poeta a Burjassot; i com, en tornar al pis de València, va escriure aquesta obra. Com si fos un impuls febril, un arravatament sobtat i incontrolat, com un devessall del desconsol.

L'estructura del poemari són dues parts, la primera amb el pròleg, un poema preàmbul i VII seccions, i la segona amb IX seccions. Tot fa pensar que és un error d'agrupació en l'edició el fet que el pròleg i el poema preàmbul s'incloguen dins la primera part i no pas prèviament. Només a tall d'exemple, referirem els versos finals d'aqueix poema primer i sense títol, que fa de preàmbul, perquè ens situen plenament en la temàtica asfixiant de l'obra:

> Ella era sangre de mi sangre,
> era mi hija y mi ciudad.
> De un manotazo han arrasado
> mi hija y toda mi heredad.
> Y aquí me estoy sencillamente
> entre las ruinas de un solar.

El llibre té clares influències de la poesia espanyola, concretament i sobretot d'autors com Miguel Hernández i, en menor grau, Antonio Machado o alguns ressons de poetes de la generació del 27, com Alberti, Lorca o Aleixandre. Cal recordar que Miguel Hernández, poeta admirat pel de Burjassot, també va viure el 1938 la pèrdua

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

d'un fill als deu mesos d'haver nascut —explicitat en el poema de la primera part «(Miguelín Hernández Manresa)», tot i que el nom del fill mort era Manuel Ramon—, la qual cosa motivà el 1939 alguns poemes del llibre, del poeta d'Oriola, *Cancionero y romancero de ausencias*. També cal tenir present que Estellés s'havia format literàriament, al llarg del anys quaranta i inici del cinquanta, amb la producció d'aquests poetes castellans, essencials en la seua formació i en l'abandonament i la superació del *garcilasismo* seguit i conreat en els seus primers poemes.

Les seccions d'aquesta primera part fan un recorregut pels fets i palesen, d'una manera directa, tot l'impacte de la vivència i el conjunt de sensacions i pensaments que se'n deriven. A I els poemes «La madrugada» i «El pañuelo» contenen, respectivament, la descoberta i l'amortallament. Els tres poemes de II ja presenten una interlocució permanent amb el *tu* de la filla perduda. Els cinc poemes de III tenen Déu, referit com a *Señor*, com a *tu* interlocutor de la reflexió i el prec. IV són nou cançons de bressol a la filla perduda. V són els dos poemes al voltant de Miguel Hernández i un tercer sobre Antonio Machado; al capdavall poetes admirats. VI i VII són, respectivament, dos llargs poemes narratius sobre la *pluja* (el plor generalitzat) i la desolació del *jo.*

La segona part té una ordenació més irregular i asistemàtica, i manté les coordenades temàtiques: I són deu poemes heterogenis; II en són set; III en són vuit; IV en són deu, V, un; VI, dos; VII, un; VIII, dos; i IX, un. Les seccions darreres presenten menys poemes però més extensos. Tot el conjunt palesa, de manera insistent i recurrent, la plena crisi del *jo* desolat per la pèrdua, pel buit de l'absència:

> [...] aquí estoy
> y ya no hay quien me saque de este cuarto, de mí,
>
> de este andar entre versos, palabras y silencios,
> buscándote debajo de todas las palabras,
> entre piernas o versos, entre versos o cosas,
> hija mía [...]
>
> (II, poema setè)

El *tu* interlocutor sol ser la filla, tot i que de vegades torna a ser Déu o fins i tot un desdoblament del protagonista. El final de l'obra, amb l'últim poema, extens i de versos llarguíssims, fa una analogia identificant l'acabament del llibre al tancament del taüt: de fet, el que acaba i tanca és un llibre sobre la mort, la desolació i l'absència.

Abans i després de *Primera soledad*, l'obra que escrivia Estellés entre 1953 i 1956 i que va aturar o interrompre per la vivència de la mort de la filla i per aquella

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

obra en castellà era *La nit*. Aquest és el primer llibre en llengua catalana que palesa la temàtica de la mort de la filla. Els poemes s'hi ordenen cronològicament segons l'ordre d'escriptura: les datacions de cada text en consten impreses a la primera edició. La segona part del llibre abraça cinc poemes o sèries de poemes que traspuen vivències personals que van des del viatge de noces del matrimoni Estellés-Lorente, fins a la mort de la filla, en una cronologia de la primavera de 1955 al juny de 1956. Aquests poemes o sèries de poemes de la segona part, i en aquest ordre, són: «Epístola tarragonina», primavera 1955; «Isabel a Catalunya», primavera 1955; «A sant Vicent Ferrer», juny 1955; «Les nits que van fent la nit», 1956 (sense especificar-ne el mes); i «La casa, ara sí», juny 1956. Els dos textos últims són els únics posteriors a la mort de la filla, i, per tant, els que se'n fan ressò temàtic i palesen canvis en la dicció. Introdueixen, de fet com a dominants, la poesia de confessió, l'experimentació mitjançant l'acumulació extensa de versos llargs, la juxtaposició de reflexions subjectives com a provinents directament de la consciència i la intensificació dels elements més característics de la quotidianitat. Aquests dos darrers poemes, «Les nits que van fent la nit» i «La casa, ara sí», estan, doncs, plenament condicionats per la mort de la filla l'última nit de febrer de 1956. Els dissenys estructurals de tots dos poemes, però, són ben diferents: mentre que el primer és un poema de poemes (constituït per cinc textos numerats en xifres aràbigues i, tret del darrer, sense títols), la qual cosa remet a la construcció d'un discurs explícitament fragmentat perquè prové d'una agrupació de textos diferents, tot mantenint l'autonomia de cadascun malgrat la seriació correlativa dels números que els encapçalen; en canvi, el segon és un extens discurs fragmentari —segmentat per les agrupacions de versos alexandrins en llargues estrofes— presentat com a compacte, preàmbul dels poemes concebuts com una fluència imparable i acumulativa de versos que mostren directament el pensament; és, de fet, un primer precedent, per la dicció, la configuració i el metre emprat, del que nou mesos després seria el primer poema escrit de *Coral romput*, en el moment del primer aniversari de la mort de la filla. Podem assenyalar que la dicció del discurs compacte i fragmentari recolza en l'enunciació la crisi psicològica de l'autor assumida plenament per l'enunciador. De fet, així ocorre a «La casa, ara sí» i, amb molta més intensitat, al primer poema escrit —situat com a tercer en l'edició— de *Coral romput*.

El primer dels cinc textos de «Les nits que van fent la nit» tracta del naufragi del *jo* durant la nit, sotmès a una erosió interior *in crescendo*:

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

> [...] i tanque els ulls, els tanque,
> i llavors em roseguen —minuts després— uns peixos,
> em roseguen les boles dels ulls, el cos, el cap,
> els peixos implacables de cada nit que em van
> assetjant cada dia mentre vaig, mentre torne,
> mentrestant faig açò o allò i que de nit surten
> de llocs inconcebibles i em roseguen, roseguen
> els meus talons, els ulls, el baix ventre, l'esquena...
>
> (1)

En aquest poema la mort de la filla sols apareix explicitada al text numerat com a cinquè i intitulat expressivament «5: Avui, que faria sis mesos». D'aquest mateix existeix en la documentació de l'arxiu familiar la conservació d'un testimoni suplementari anterior, mecanoscrit, amb el títol «Diàleg amb la meua filleta. Avui que tindria tres mesos». El canvi més rellevant entre ambdues versions és el títol. Pel testimoni conservat, sembla un poema originàriament independent als quatre que el precedeixen i amb els quals s'agrupa en l'edició. De fet, és l'únic que tracta explícitament la temàtica de la mort de la filla, la qual cosa convida a pensar que tal vegada és l'únic de la sèrie de cinc escrit amb posterioritat al fet. El títol en l'edició té una correcció respecte al document mecanoscrit en la quantitat dels mesos, *sis* per *tres*; la datació explícita a la fi del document mecanoscrit és el «29 de maig», als sis mesos del naixement i als tres de la mort. Tot fa pensar que el primer títol al mecanoscrit era un error perquè als tres mesos del naixement és quan es produïa la mort; i, per tant, l'autor volia explicitar o bé els tres mesos de la mort o els sis mesos del naixement, cosa, de fet, corregida en el títol de les edicions. Aquest document permet de situar la fi del poema «Les nits que van fent la nit», al mes de maig, com hi consta explícitament. El poema se centra en l'àmbit de la nit com a espai tenebrós que representa la crisi en què s'ha immergit el *jo* poètic a partir dels fets vivencials que li han tocat de viure. Té un to epistolar dirigit al vocatiu «filla meua», esdevinguda interlocutora intratextual:

> [...] pensant en tu, com si
> et veiés, filla meua, en qualsevulla banda,
> mentrestant van caent papers, trossos menuts
> de paper, no sé, coses. Ara faria això,
> trencaria papers, trencaria paraules,
> cada vegada fent els trossos més menuts,
> més petits, petitíssims, oh i més petits encara,
> deixant-los caure al sòl, per damunt dels taulells,
> i així una hora i una altra, tota la nit així,
> tota la vida, tota la nit. Tota la Nit...
>
> («5: Avui, que faria sis mesos»)

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

Respecte a «La casa, ara sí», datat en la primera edició el juny de 1956, és el darrer text escrit del poemari, el que té una cronologia més tardana. També és un text ben singular perquè ens trobem amb un extensíssim poema de 179 versos alexandrins, el més extens en l'esdevenir de l'evolució de l'autor fins aleshores, un poema que ens situa amb claredat en el camí del que un any més tard seran els tres llargs poemes del *Coral romput*. Això no obstant, aquest text encara té un vers recurrent que funciona com un *leitmotiv*, el vers: «Després de certes coses s'ha de tornar a casa», que fragmenta visualment els segments del discurs com en llargues agrupacions estròfiques i reorienta les digressions temàtiques.

Per exemple, el segon segment introdueix al·lusions a la filla absent, referida en genèric i impersonal com al fill:

> El fill dorm, dorm encara, dorm de certa manera,
> i hi ha la por, l'espant, l'horror de despertar-lo
> i fer que se n'adone d'allò que succeeix
> constantment, brutalment, dia a dia, al seu cos
> i se'l trobe de sobte sense açò, sense allò,
> ple de buits, d'esgarranys, de forats i de manques.
> («La casa, ara sí», vv.33-38)

La idea de la descomposició associada al fill reapareix i irromp obsessivament més endavant. Aquest retorn a la casa és al buit, a l'absència, a la constatació de la pèrdua:

> La casa és ja, per sempre, la casa del silenci.
> Però no del silenci perquè haja mort algú:
> és un altre silenci. No perquè dorm el fill:
> és un altre silenci. És perquè el fill s'ha mort.
> Tampoc és perquè s'haja mort el fill. És, potser,
> perquè el fill està mort. I no és que estiga mort
> ací, en aquesta casa, mort ací, entre nosaltres.
> És, bruscament i simple, perquè el fill està mort.
> O és, potser, perquè el cos que es féu l'estan desfent.
> A la casa on es mor el fill, hi ha certs moments
> que els pares ouen, muts de terror, el petit
> caminar dels insectes per damunt el seu fill,
> lents i misteriosos enrenous destructors
> com d'uns grills llunyaníssims que canten nit i dia.
> («La casa, ara sí», vv. 52-65)

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

Des del ventre de la muller durant l'embaràs fins al bolquer que duia la filla en el moment de la mort, els versos recorren l'enfonsament psíquic d'un *jo* poètic que mitjançant un monòleg activa moments de la vida i la mort del fill i n'imagina d'altres esdevenidors que provoquen l'*espant* o el *terror*, dos mots definitoris de les sensacions que en primera persona assumeix el locutor.

Cinc mesos després d'aquest poema, Estellés s'exiliava del seu entorn. Introduïa plenament el tema de l'exili en la seua poesia —i la mort de la filla n'era un detonant i s'integrava com un aspecte més dins la nova temàtica—, el qual esdevingué un tema que el preocupà o el va atraure especialment amb certa insistència durant aquell 1956. Així ampliava a bastament el que era el tractament temàtic de la mort de la filla i anava més enllà de la reproducció temàtica i incorporava literàriament l'assumpció de la sensació de l'exili. De fet, entre el 9 de novembre i el 28 de desembre de 1956, va escriure els poemes de dos quaderns intitulats *L'exiliat*, un llibre que mai no s'edità ni amb aquest títol ni amb aquesta configuració i que constituïa la versió originària manuscrita de *Llibre d'exilis* (escrit com a definitiu entre 1956 i 1957, i editat el 1971 com a segona part de *La clau que obri tots els panys*).

El títol *L'exiliat* remet a l'actitud del *jo* poètic davant la realitat quotidiana que li ha tocat viure, de crisi, solitud i aïllament, que li causa estranyesa i perplexitat, i la qual el sotmet a un procés de desconeixement, desconcert i fins i tot de pèrdua d'identitat: «Vivim dessota un règim de terror, de tenebra», «Exiliats, tristíssims... No coneixem. Anem», «Em dic Ningú, i Ningú m'anomenen. / He perdut la profunda emoció del nom. / No tinc nom. No tinc casa. No tinc anys. No tinc pàtria»... Tot plegat fa tenir al protagonista les sensacions d'un apàtrida itinerant per un món desconegut i estrany. Cal observar, tanmateix, que es tracta d'un univers literari basat en l'actitud del *jo* poètic exiliat i allunyat psíquicament, i no pas en el fet del desterrament o allunyament físic i geogràfic: l'exili és interior, és existencial, i al vessant social s'afegeix l'íntim. El *jo* protagonista se sap immergit en un deteriorament progressiu culminat amb la inevitable descomposició de la mort, com apareix al breu poema datat el 13 de novembre de1956, del primer quadern, integrat després, amb algunes variants, a la tercera part del *Llibre d'exilis*. Aquest breu poema fou agafat, en la versió definitiva, com una de les dues autocitacions prèvies en l'edició de *Primera soledad*.

> Allò que un fa es desfà, ho desfan, lentament,
> miserables insectes, i un ho sap, i no pot
> evitar-ho: és ben lògic, és un procés, són coses,

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

el procés natural, allò previst, són tràmits.
Tot estava previst des del primer moment.
Les galtes, i les cames, i els ulls, i el front, les mans...
Els purs camins dels besos els fan, bruts, uns insectes.

El deteriorament generalitzat, de pena i de mort, en la relació entre el *jo* i el context, s'evidencia al segon quadern del manuscrit *L'exiliat*, amb la irrupció d'«aquella criatura», o més endavant, «l'ombra del meu àngel. / Vesseu la seua cendra per damunt el meu cos». El plany per la mort de la filla morta roman profund fins als darrers poemes, com el següent, del 28 de desembre, no aplegat posteriorment a l'edició de *Llibre d'exilis*:

Ai ai ai m'has deixat, jo no sé ja que fer
amb el nen als meus braços plorant tota la nit
i tu morta i tan morta i ficada en un clot
en aquell clot que feies tots els dies, pixant
iradament en terra i remoguent la terra,
ai ai ai quan l'orí semblava, irat, un gos,
fent un clot, escarbant, fent un clot, fent el clot.

Llibre d'exilis ha estat publicat en dues edicions. La primera fou dins *La clau que obri tots els panys*, obra que el 1958 fou guardonada per la Diputació de València amb el Premi Literatura-Poesia, la qual va tardar, malgrat el guardó institucional, tretze anys a publicar-se, fins a 1971. Aquesta obra conté tres parts o llibres autònoms: l'I, sense títol, datat, explícitament en la primera edició, entre 1954 i 1956; el II, intitulat *Llibre d'exilis*, datat entre 1956 i 1957 (a l'obra completa l'autor redueix la datació a 1956); i el III, retolat *Coral romput*, datat entre 1953-1957 (a l'obra completa es redueix la datació a 1957).

La segona part o *Llibre d'exilis*, dedicada a Manuel Sanchis Guarner, consta, a la primera edició, de 46 poemes organitzats en tres parts: respectivament de 20, II i 15 poemes cadascuna. 18 provenen del manuscrit de *L'exiliat*, versió originària de l'obra.

Hi ha una segona edició de *Llibre d'exilis*, editada el 1974 en solitari i com a independent als altres dos llibres de *La clau que obri tots els panys*, com a primer poemari dins el segon volum de la poesia completa de l'autor, *Les pedres de l'àmfora. Obra completa 2*. La data d'escriptura que hi figura ara és solament el 1956. A més, s'hi manté la dedicatòria de l'obra a Sanchis Guarner; hi desapareixen, però, algunes dedicatòries de poemes, s'hi redueixen les citacions inicials del recull de set a tres, s'hi

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

eliminen els tres primers versos del primer poema, i hi desapareixen íntegrament tres poemes a la tercera part: hi ha, per tant, 43 poemes distribuïts en cada part en 20, 11 i 12, respectivament.

Aquest el títol, *Llibre d'exilis*, apunta mitjançant el primer mot el caire autònom i unitari, malgrat ser una part d'una altra obra, en sintonia amb la idea que *La clau que obri tots els panys* era un llibre de llibres (Carbó 2009: 91-117). Respecte a la segona part del títol, clarament temàtica, és *exilis* en plural, amb la qual cosa passem la focalització de l'actitud perceptiva de *jo* poètic (era o se sentia *exiliat*) als fets, vivències o pensaments que les motiven: són, per tant, *exilis* en plural perquè és múltiple i fragmentària la seua percepció; hi ha diversos i quotidians *exilis*. No és, doncs, un gran tema únic o èpic; sinó quotidià, múltiple, calidoscòpic: com un mosaic de percepcions o sensacions. El discurs s'organitza formalment i visualment amb textos relativament curts i sense títol ni numeració, nombrosos fragments autònoms agrupats en tres parts i confegint un tot, el llibre.

De les citacions prèvies que encapçalen l'obra, la més explícita respecte a la temàtica i el títol és de Sor Isabel de Villena i diu: «Exellats e lançats en aquesta vall de làgrimes, amb plors e ab gemechs suspiren e demanen lo adjutori vostre». La coordenada existencial per la qual es tria la citació és evident: sobretot per l'abandonament com a exiliats en un món de dolor i pena. S'hi tendeix a presentar literàriament una certa atmosfera equivalent amb l'època fosca de la postguerra, que motiva l'estranyesa del *jo* poètic itinerant davant d'una realitat que no entén i que genera incomunicació, desconnexió, aïllament i exili, evidentment, interior.

L'obra planteja sobretot quatre àmbits temàtics: l'absència de pàtria i el desig d'inventar-la; l'arrelament en un *tu* femení desitjat; l'escriptura com a eina per a connectar i deixar testimoni de l'entorn, les vivències o els pensaments; i, sobretot pel que ara ens interessa, el record de la filla morta. Al capdavall, quatre coordenades temàtiques essencials en l'univers estellesià d'aquells anys —i els posteriors—: respectivament, la terra, l'amor, l'escriptura i la mort.

Sens dubte, el món íntim es troba afectat per la vivència de la mort de la filla, ocorreguda poc més de mig any abans de l'escriptura de l'obra, motiu que irromp amb força a la segona de l'obra: «Tinc por. Fa molt de temps —fa set mesos— tinc por» (poema primer de la segona part). Efectivament, en feia poc més de set mesos de la mort, quan escrivia aquest vers.

És, tanmateix, la tercera part, la que intensifica el tractament de la mort de la filla com un aspecte determinant en l'univers de naufragi i exili ofert. El tercer poema

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

té un darrer vers veritablement revelador: la pena i l'exili s'identifiquen per la separació entre el *jo* i la seua filla, situats en indrets separats per la vida i la mort.

> [...] Hom viu entre les coses
> brutes de cada dia, entre les coses tristes,
> i humiliacions, i fracassos, i penes,
> i parla del seu fill, o pensa en el seu fill,
> i és feliç totalment, des del cap fins als peus.
> Car el seu fill morí a l'edat d'ésser àngel.
> Ser pare, fer un fill, tenir un fill, vull dir,
> és tenir sempre un àngel, misteriós, ocult.
> El meu àngel és clar, i resplendent, i alegre.
> I està sempre despert, i està en vetla per mi.
> I està esperant-me. Aquesta és la pena —l'exili.

Entre precs a Déu i silencis, al poema setè s'esmenta l'única projecció possible al futur en demanar la reunió amb l'ésser perdut: «Jo vull que em soterreu a l'ombra del meu àngel», a l'hora de la descomposició, quan «Els purs camins dels besos els fan, bruts, uns insectes» (poema vuitè). I amb la mort i la resurrecció, podran arribar —en plural— a la Pàtria —ara amb majúscula—: «Sense cos, perdurable, era, esvelta, la Pàtria. / Fou una llarga vetlla, i muda, i expectant. / Hi havia la imminència d'una gran pentecosta. / No compreníem res» (poema onzè).

Tot plegat, a la sensació de pena exterior pel context, per a Estellés s'hi afegí l'espant interior, amb la desoladora vivència íntima de l'última nit de febrer de 1956; la qual accentuà l'univers literari de crisi, caracteritzat amb un to cada vegada més negatiu. La crisi existencial evident, de sentit i d'identitat, comportà l'estranyesa i la incomunicació, l'estrangeritat d'apàtrida davant d'una realitat quotidiana exterior i interior i íntima dominada pel buit, el caos i el sense sentit (Carbó 2005).

L'Hotel París, El monòleg i Testimoni d'Horaci són les tres obres que segueixen en la cronologia de l'escriptura a *Llibre d'exilis* i formen totes tres obres una trilogia per l'estructura i per l'expressió coincidents, i per la ficció en part compartida, amb motius i personatges recurrents. Així, de fet, ho assenyalà l'autor a la mateixa nota final a *Les homilies d'Organyà. Obra completa 6* (1981), volum on s'inclouen totes tres i on diu «*Testimoni d'Horaci.* Data de composició, 1954. Ha estat inèdit fins aquest moment i, amb *L'Hotel París* i *Testimoni d'Horaci,* integrava una mena de trilogia» (Andrés Estellés 1981: 283); i: «*El monòleg.* Encara que escrit temps després, l'any 1956, formava part de la trilogia, amb *L'Hotel París* i *Testimoni d'Horaci*» (Andrés Estellés 1981: 284).

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

Una revisió de manuscrits i mecanoscrits de les tres obres confirma la seua escriptura simultània i encadenada a la fi de 1956 i els inicis de 1957, però ni coincideix amb les dates ni tampoc en l'ordre d'escriptura respecte a la datació que hi fixà l'autor: de fet, el mecanoscrit d'*El monòleg* porta data de desembre de 1956; en canvi, el manuscrit de *L'Hotel París* té datacions entre novembre i desembre de 1956 i el mecanoscrit de *Testimoni d'Horaci*, el 22 i 23 de febrer de 1957. Si atenem a la datació que apareix en aquests documents, les obres es concentren en una franja de quatre mesos; i foren escrites com d'una tirada, entre *L'exiliat*, i els inicis de *Coral romput,* és a dir, entre els conjunts que configuren, respectivament, la segona i la tercera de les parts de *La clau que obri tots els panys.*

Les tres obres de la trilogia no sols comparteixen cronologia de composició propera i quasi coetània, sinó que també tenen un disseny estructural semblant: s'organitzen per tot un seguit de poemes sense títol encapçalats correlativament per la numeració amb xifres romanes, convergent en tots tres casos en un tot unitari. Cal observar que la datació que havia establert Estellés —almenys per a les dues primeres obres (*L'Hotel París* i *Testimoni d'Horaci*)— era el 1954, data anterior a la mort de la seua primera filla, un fet que, com veiem, aleshores marcà profundament la seua vida i la seua creació literària. Una revisió més detinguda, però, de les tres obres de la trilogia permet apuntar o assenyalar les referències següents o al·lusions no directes, que poden tenir alguna relació amb el fet de la mort de la filla ocorreguda al voltant d'uns mesos abans:

> Potser, en aquest llit, va morir un infant.
>
> (*L'Hotel París*, xv, v. 17)

> Com hi ha el fill sense els pares i els pares sense el fill
>
> (*L'Hotel París*, xxii, v. 1)

> Quan s'és passat el temps gris de les condolences
> i ja, socialment, se'ns imposa un brusc règim
> quotidià d'obscenes realitats amables,
> amb la reconeixença lògica del fet que cal
> seguir, que res no es detura perquè
> se us haja mort, qui sap, la dona, el pare, el fill,
> [...] coneix la criatura
> isolada i tendríssima, i perdurable i sola,
> que hi havia, dessota la carn, al seu costat.
>
> (*El monòleg*, x, vv. 1-6 i 18-20)

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

> Els hem parit, Cheryl. Són nostres. Són ben nostres.
> Certes nits els oïm, els sentim com es planyen,
> lluny de nosaltres, sols de nosaltres, Cheryl.
> Esdevenen petites criatures, Cheryl,
> i no podem dormir, Cheryl, no podem viure.
>
> (*Testimoni d'Horaci*, VII, vv. 11-15)

En canvi, la mort de la filla reapareix una altra vegada amb força i insistència al tercer llarg poema de *Coral romput*, per tant, en el moment del primer aniversari de la mort. Com a recurrència temàtica i sobretot, amb un salt qualitatiu agosarat, com a aspecte especialment influent en el tractament literari de l'enfonsament psíquic del *jo* fins al deliri, mostrat mitjançant el monòleg interior.

L'estructura d'aquesta obra és una composició de tres llargs poemes, que sumen un conjunt de 1261 alexandrins: el primer poema té 336 versos; el segon, 215, i el tercer, 710. Estellés hi opta per tres llargs poemes que confegeixen com un coral, un conjunt enllaçat amb diferents perspectives i parcel·les d'un itinerari o un viatge interior, ofert en un discurs com un seguit i alhora *romput*, mitjançant una escriptura fragmentària i segmentable, com calidoscòpica, que ofereix els trossos i els fragments fusionats que amb significat propi adquireixen nous sentits dins el tot. Mentre que els textos de *Llibre d'exilis* presentaven encara un discurs fragmentat amb poemes encadenats i convergents respecte al tot que configuraven, el qual apareixia formalment com un *discontinuum*; ara aquest nou poema extens apareix com un *continuum* discursiu en què tot s'hi acumula i aglutina, com un conglomerat unitari i alhora heterogeni. Són, al capdavall i respectivament, maduracions i aprofundiments de les propostes discursives encetades en aquells dos poemes finals de *La nit*, «Les nits que van fent la nit» i «La casa, ara sí».

A més a més, convé acostar i alhora diferenciar, per l'extensió i per les connexions internes, d'una banda els dos primers poemes (tot plegat 551 versos); i de, l'altra, el tercer (710 versos), sens dubte el més singular. Hi ha trets que relliguen els dos primers poemes entre ells i, en canvi, els separen del tercer: així hi ha, als dos primers, la major intertextualitat, la insistència en un *tu* femení (sovint l'esposa Isabel) com a interlocutora intratextual o sobretot l'absència d'al·lusions a la mort de la filla; en canvi, al tercer poema, minva la intertextualitat, i el *tu*, secundari davant del *jo*, mai no representa Isabel —la qual ara sempre s'hi al·ludeix en tercera persona—, o hi ha, com a recurrents i obsessives, referències a la mort de la filla. És rellevant que siga només aquest tercer poema de l'obra el que tinga referències explícites a la mort de la filla.

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

El tercer poema fou el primer que es va escriure de l'obra. Segons una anotació manuscrita conservada a l'Arxiu Estellés, del dietari que havia d'intitular-se *Les almàsseres* (inèdit), datat el 8 de maig de 1972, en recordar la composició de *La nit* i de *Coral romput* indica:

> Pense que *La nit* fou enllestida a base de fragments dispersos, i que molt d'això va ocórrer també amb el *Llibre d'exilis*, i que hi hagué un moment que, amb papers solts, amb estrofes soltes, trobades en llocs inconcebibles, vaig enllestir parts de dos cants del *Coral romput* (no la tercera, que fou la primera que vaig escriure, i que nasqué en una nit de malaltia, per més que al dia següent li vaig afegir coses i la vaig «arreglar».

El tema de la mort de la filla irromp amb força i de manera recurrent només al llarg d'aquest tercer poema de l'obra, el més proper cronològicament al fet i sobretot, per dies, al primer aniversari de la mort; i no pas en els altres dos que el precedeixen en l'edició. El primer poema, segons l'ordre d'escriptura, esmenta l'existència del fill que es troba amb Isabel a Burjassot, fill que va nàixer el 22 de juny de 1957; i el segon poema, tercer en l'ordre d'escriptura, esmenta la mort de l'actriu Norma Talmadge, ocorreguda el 27 de desembre de 1957. El tercer poema, en canvi, té una datació puntual que consta explícitament al mecanoscrit conservat: «València, 24-25, març, 1957», un mecanoscrit que superava en prop d'un centenar de versos el text editat. La publicació de *Coral romput* inverteix en l'ordenació la cronologia de l'escriptura dels poemes, ja que situa com a tercer el que fou escrit en primer lloc. Tot plegat permet afirmar que els tres llargs poemes de *Coral romput* foren escrits, per tant, a l'inici de la primavera (el tercer), a l'estiu (el primer) i a la tardor-hivern (el segon).

La presència urbana i la col·lectivitat aguditzen l'aïllament i la incomunicació del *jo* poètic en crisi, reflex de l'autor i convertit en protagonista anònim i solitari enmig d'un món ple de sorolls i de gent; un món absurd, aliè i opressor, davant el qual s'indaga i presenta en el text la imatge del seu propi enfonsament interior. Estellés aporta a la poesia catalana contemporània la incorporació poètica del monòleg interior com una estratègia per oferir un llenguatge derivat directament de les cavil·lacions mentals del *jo* poètic identificat mitjançant dades biogràfiques amb l'autor, i mostra, de vegades, associacions de l'inconscient o bé ofereix el deliri de l'irracional. La plasmació literària de la ment del *jo* palesa la ficcionalització discursiva del caos.

El llarg poema té una citació prèvia de sant Vicent Ferrer, autor de la segona meitat del segle xiv i els inicis del segle xv, la qual diu: «E quan la persona està a la fi per passar, los àngels estan ascí en torn, mas hom no·ls veu; mas moltes persones

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

santes o han vist, e l'ànima ja·ls sent, e quan hix del cors a tots los coneix: "¡Oo, mon fill Peret, ma filla Catarineta, e ben siau venguts!"». Aquesta citació exposa com en morir, l'ànima, acompanyada pels arcàngels en l'abandonament del cos, retroba els éssers estimats.

El text presenta aspectes biogràfics colpidors com la mort de la filla, el qual, recurrent fins a l'obsessió, arrosseguen el protagonista vers el deliri i el pànic. Amb l'escriptura es construeix un «vespre del diumenge» i des del pis de la ciutat el propi espai, una cruïlla d'espais encreuats: Burjassot o el record de la infantesa, València o el fosc present, Itàlia o el somni, i, a més, la fugida imaginària per recorreguts puntuals. S'hi incrementa el conglomerat de les enumeracions, les acumulacions, les el·lipsis, les digressions, els intercalats...., en un discurs que progressivament i aparentment va desajustant-se en sintonia amb el que passa amb el pensament del *jo*.

La progressió discursiva es construeix mitjançant la variació, és a dir, l'estratègia de reprendre motius anteriors ja apareguts i ampliar-los o matisar-los introduint-hi diferències i alteracions. El discurs, així, funciona com un moviment —arítmic o no harmònic— en espiral o en cercles, en què progressar i avançar comporta reprendre o recuperar quelcom anterior per ampliar-ho o matisar-ho. Aquest moviment és com un donar voltes, com un torn, al voltant del *jo* i el seu entorn, de la meditació del locutor o de la mostració de la ment del protagonista. Així, llegim el desconcert i el deliri del *jo*: el locutor és el protagonista i s'expressa en primera persona parlant de si mateix, mitjançant la introducció de nombrosos trets biogràfics del poeta; així doncs, aconsegueix l'eficàcia de mostrar-nos en la ficció i amb autenticitat els pensaments i les sensacions de la ment. Tot plegat una ficció que consisteix en l'exhibició directa —com si fos una mostració sense mediació— del *jo* i de la seua ment.

La mort de la filla és un tema que irromp en força al llarg dels 710 versos del poema. Així, s'hi al·ludeix per primera vegada al vers 105, en voler matar la Mort: «Serà un pare. Serà un pare o una mare» (v. 105), com explicitació del desig de venjança per la mort de la filla. Cinc versos després refereix, complementàriament, de colp i amb impacte: «El sol pegant de ple en la creu. El taüt».

El sintagma i hemistiqui «Arrivederci Roma», recurrent entre els vv. 188-226, permet reorientar el discurs amb la introducció de nombrosos records biogràfics de la infantesa, amb espais i aspectes referencials: el carrer amb pins, Sant Roc, el monument a Blasco, festes com el Corpus, l'Encontre del diumenge de Pasqua, les misses, els coloms o «la sentor de goma de borrar» (vv. 208-209), que evoca el món escolar.

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

Tots aquests detalls recordats arrosseguen l'explicitació de l'entorn familiar: el pare, la mare, la germana Carme, Marina, i també explícitament —per primera vegada a *Coral romput*— la «meua xiqueta» amb «jo, vestit de blau obscur / presidint aquell dia el seu enterrament» (v. 217).

Durant la nit, amb la memòria, en silenci i en solitud, mitjançant el monòleg, arriba el pànic interior: «Ja no sonen les trompetes del ball / [...] No hi ha cosa que em done més tristesa que estar / al meu despatx de nit. Aleshores recorde / la meua filla, aquelles nits [...] d'estupor i de pànic / […] Si la filla em visqués, ¿hauria fet més versos?» (vv. 237-244).

Entre els vv. 253-355, mitjançant el monòleg interior, introdueix el conjunt d'acumulats records del passat, de la mare, dels primers pecats, dels plors..., tot plegat per alternar la interlocució en dirigir-se a Déu, a la filla, a la mare; tres vocatius apel·lats en pocs versos que orienten tres interlocucions del *jo* cada vegada més desconcertat i desorientat. El segment acaba amb referències al cementeri i als nínxols, en connexió amb l'ascensor que l'encetava, per la semblança de l'espai rectangular, i al cementiri de Burjassot, on hi ha la filla soterrada i els familiars. S'hi fan al·lusions a la mort del iaio, als onze mesos de vida de l'autor, i de l'oncle Josep Maria, i de Manuel, tots familiars reals en la biografia del poeta. El discurs, amb interlocutors canviants, i amb juxtaposició de pensaments, acumulats i intercalats, crea tot un clímax i ambientació traumàtica d'un *jo* que progressivament desajusta el control racional i projecta una acumulació de pensaments, sense una clara connexió lògica entre ells, reproduint com un cert deliri:

> Em cremen per la cara, per les mans, per tot jo,
> totes, totes les llàgrimes, Senyor, que he fet plorar,
> i em sent de cap a peus en carn viva, Senyor,
> amb el cos escaldat i amb el cor escaldat.
> Ja sóc pare i em sent ara més fill que mai.
> Jo no sé si és perquè se'm va morir la filla.
> Jo només sé que em sent més amargament fill.
> Et pregue per mon pare i et pregue per ma mare
> i la meua germana. Filla meua que estàs
> al cel: mira els teus avis, atura't damunt d'ells
> com un dia ben blau, i transparent, i pur.
> Ets potser, molt més d'ells que meua, filla meua.
> Abans que fer plorar ma mare, jo voldria
> caure'm en terra mort. Estic trist. No puc més.
> Mare, crec que sé exactament el que em passa

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

Tot açò que jo tinc és, d'alguna manera,
una brutal nostàlgia del teu ventre.

(3, vv. 293-309)

Des del vers 529 fins a l'acabament del poema hi ha una alternança de la descripció i del monòleg interior, mitjançant, d'una banda, enumeracions caòtiques sobre l'entorn i les persones d'aquest entorn; i, de l'altra, uns pensaments íntims sobre el cementiri, els nínxols o la filla:

[…] per primera vegada
No aniré al cementeri a portar unes flors,
a posar unes flors al nínxol de ma filla.
Davant el nínxol hi ha un xiprer esveltíssim.
Jo vull que, quan em muira, em soterren allí,
no ja als peus del xiprer. Vull dir als peus del nínxol
on és el cos petit de la meua filleta,
i tenir-la al capçal, i tenir al capçal
un àngel, el meu àngel, com si ella m'hagués
de despertar el dia del Judici Final,
igual que em despertava tants dies abans.
Va morir als tres mesos i va esdevenir àngel.
Té dues ales, com les tenen tots els àngels:
de vegades les pense com uns cognoms ja assumptes.
Però vull que em soterren no en un nínxol, en terra,
no per humilitat: sols pel que tinc de pare,
de pare que volia anar a quatre cames
amb la filla damunt per tot el passadís:
de pare que volia rebolcar-se per terra
i jugar amb la filla rebolcant-se per terra.
Vull que em deixen en terra quan em muira. Voldria
que aquest desig que dic fos per humilitat.
Però no és per això; és pel que tinc de pare.
De pare d'un fill mort. D'un fill soterrat.
Dit d'una forma bàrbara: sé que Déu es fa càrrec.

(3, vv. 573-597)

El *jo* naufraga en si mateix davant d'un món respecte al qual progressivament es desconnecta. Primerament, percebia i observava la realitat; després, es clou en el seu espai interior i íntim; i, finalment, es tanca en la seua pròpia ment mitjançant un empresonament provinent del pànic i el deliri. L'escriptura esdevé contínua, acumulativa i fragmentària; al capdavall com si fos caòtica —per la incoherència del fragments i versos associats en acumulació—, resultat d'un discurs que vol mostrar en directe el pensament del jo.

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

La fi del text intensifica el monòleg interior amb la pròpia bogeria: hi apareixen, finalment, en primera persona, el terror i el pànic del soterrament en vida d'un mateix, mitjançant la convicció de la visita de la Mort amb l'arribada de l'ascensor-taüt que està preparat «O simplement a punt» (v. 710) per a recollir-lo a l'adreça d'aquell pis, de la tenebra i alhora de l'escriptura, del carrer Misser Mascó, on va viure entre 1955 i 1958 i on va escriure, entre d'altres, aquest *Coral romput*. Així, de fet, ho havia explicitat amb claredat, en referir l'espai del somni, Itàlia:

> (Per què aquesta insistència, que no em deixa, d'Itàlia?
> Un motiu que oferesc a l'amable assagista
> o al biògraf que un dia vullguen estudiar-me.
> De res. Manar. Ja sap: Misser Mascó, 17.)
>
> (3, vv. 91-96)

Segons va escriure l'autor, en un document posterior mecanoscrit, sense datació, *La clau que obri tots els panys*, amb el seu *Coral romput*, tancava un cicle que havia encetat el 1956, *La nit*:

> (Aquest llibre, que, amb el títol *La clau que obri tots els panys*, obtingué en 1958 el Premi València de Literatura de la Exma. Diputació Provincial, és la tercera i última part de la sèrie *Recomane tenebres.* Les anterior són *La nit,* llibre publicat en 1956 per l'Editorial Torre, Col·lecció L'Espiga, i *L'Hotel París*, llibre encara inèdit).

Aquestes eren obres acabades i escrites entre 1956 i 1957, com consta en un altre document manuscrit, en prosa i sense datació, en:

> aquelles hores, d'una tenacitat creadora certament febrosa amb la qual intentava o salvar-me —o ofegar-me— en els moments de més dolorosa perplexitat que m'havia tocat viure. I més: aquell àtic de Misser Mascó, 17, porta 29, i aquells dies humils, i les fulles d'uns arbres...

Aquesta *tenacitat creadora febrosa*, sens dubte, fou el que caracteritzà uns anys determinants en l'evolució poètica d'aquest autor. Després de la incorporació literària de la llengua catalana, després de les primeres obres més líriques, que seguien formalment el postsimbolisme, i de contingut més amable, aquell 1956 la seua poesia s'enfosquí i s'intensificà, i es convertí en eina d'indagació, de recerca i d'experimentació. Les dures vivències d'aquell moment foren un detonant per a la reorientació devers una poesia més agosarada i més inquietant. Tot un salt qualitatiu que ens fa passar d'un jove autor incipient, que encara temptejava o feia provatures, a un poeta que s'indaga, insòlit, i hi troba la plenitud literària.

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 199-233

L'autor acabava aquell *Coral romput* a la fi de 1957 i l'integrava dins *La clau que obri tots els panys*. A l'inici de 1958 presentava l'obra al Premi Literatura-Poesia de la Diputació de València, que obtenia al mes de maig de 1958 (el diari *Las Provincias* se'n feia ressò en notícia de premsa del 24 de maig), en un moment en què ja escrivia nous poemes per a *L'inventari clement* i *Llibre de meravelles*, dues obres escrites en la seua major part —almenys en la seua primera versió— en aquell àtic de l'adreça del pis de València. De fet, el 12 de maig de 1958, pocs dies abans de conèixer l'obtenció del guardó, Estellés concloïa aquell poema destinat a la primera d'aquestes dues obres, intitulat «Misser Mascó, 17», un poema on explicitava, com hem reproduït a la citació inicial d'aquest treball, que aquella adreça era i condensava llavors tot el seu univers personal i literari.

Ferran Carbó
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Andrés Estellés, V. (1971) *La clau que obri tots els panys*, València, Diputació Provincial.
— (1974) *Les pedres de l'àmfora. Obra completa 2*, València, Eliseu Climent editor.
— (1981) *Les homilies d'Organyà. Obra completa 6*, València, Eliseu Climent editor.
Aparicio, M. (1997) «La tradició literària catalana medieval en la poesia de Vicent Andrés Estellés», València, Universitat de València, tesina inèdita.
Ballart, P. (1996) «Poesia i modernitat: Una lectura de *Coral romput*», *Els Marges*, octubre, pp. 39-74.
Calvo, A. (2007) «Le referentiel et l'intertextualité dans l'oeuvre poétique de Vicent Andrés Estellés», París, Université de Paris 8, tesi doctoral inèdita.
Carbó, F. (2005) «Els exilis de Vicent Andrés Estellés», *Caplletra*, 36, pp. 93-116.
— (2008) «"L'amarga enyorança d'aquell temps de les Èglogues". Notes sobre una subversió en la poesia de Vicent Andrés Estellés», dins F. Carbó, C. Gregori, G. Lluch, R. X. Rosselló & V. Simbor (eds.), *El bricolatge literari. De la paròdia al pastitx en la literatura catalana contemporània,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 11-52.

— (2009) *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta,* València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2011) «Teodor Llorente i Carles Riba en la poesia de Vicent Andrés Estellés», dins F. Carbó, C. Gregori, G. López Pampló & V. Simbor (eds.), *La literatura davant del mirall. Ironia i metaliteratura en l'època contemporània,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 13-45.

Carbó, F., E. Balaguer & L. Meseguer, eds. (2004) *Vicent Andrés Estellés,* Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Carbó, F. & V. Simbor (1993) *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Castelllet, J. M. & J. Molas (1963) *Poesia catalana del segle xx,* Barcelona, Edicions 62.

Cortés, S. (1995) *València sota el règim franquista (1939-1951),* València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Ferrer, A. (2011) «Vicent Andrés Estellés. El substrat religiós de *Primera Soledad*», *Reduccions*, 98-99, pp. 180-206.

Fuster, J. (1972) «Nota —provisional i improvisada— a la poesia de Vicent Andrés Estellés», dins V. A. Estellés, *Obra completa 1. Recomane tenebres*, València, Eliseu Climent editor, pp. 17-36.

Galan, A. (2011) «Nadie puede saber lo que esto significa», *Reduccions*, 98-99, pp. 172-179.

Garcia Peris, V. (2005) «Coral romput. Un viatge visceral pel pou d'Estellés», Universitat de València, treball inèdit.

Keown, D. (2000) *Polifonia de la subversió. La veu col·lectiva de Vicent Andrés Estellés*, València, Tàndem.

Parcerisas, F. (1991) «Funcions i figures de Vicent Andrés Estellés» i «Un aspecte sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés», *L'objecte immediat*, Barcelona, Curial, pp. 194-244.

Pérez Montaner, J. (2009) *El mural com a fons. La poesía de Vicent Andrés Estellés,* Catarroja, Perifèric edicions.

Pérez Montaner, J. & V. Salvador (1981) *Una aproximació a Vicent Andrés Estellés,* València, Eliseu Climent editor.

Reduccions (2011) 1998-1999, abril, dossier «Vicent Andrés Estellés».

Revue d'Études Catalanes (1999) 2, dossier «Vicent Andrés Estellés», Montpeller, Universitat Paul Valéry, pp. 6-26.

Salvador, V. (2000) «Eros i retòrica d'Estellés» i «Burjassot/Hamburg: la seducció europea en la poesia estellesiana», *Poesia, ciutat oberta*, València, Tàndem, 2000, pp. 65-90.

— (2011) «Paraula poètica i cultura de la mort en Vicent Andrés Estellés», *Reduccions*, 98-99, pp. 207-216.

Salvador, V., A. Piquer & D. P. Grau, eds. (2010) *Opera estellesiana*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Serra d'Or (2003) «Deu anys sense Vicent Andrés Estellés», 519 (març), dossier, pp. 20-31.

Triadú, J. (1985) *La poesia catalana de postguerra,* Barcelona, Edicions 62.